

Die Eigenart des Armenischen ersieht man aus einem Wort wie etbayr „Bruder“ (A 16), das vollkommen der idg. Grundform *bhrater in lautgesetzlicher Weise entspricht und doch von den Reflexen in den anderen idg. Sprachen (die alle einen Anlaut br- oder fr- zeigen) sehr verschieden ist.

(Fortsetzung folgt.) Georg R. Solta.

ՍԱԳԱՂԱՅ ԵՐԵՅ ՈՍԵՆՆԵՐ

ՏԱՂԱՍՏԱՑ (1450)

Սաղաղայ ԺԵ.—ԺԵ. դարուն մասնաւորապէս Վասպուրականի շրջանին մէջ գործածուած անձնանուն է, ծագած արար. sa'daja «ողորմութիւն» բառէն (Աճառեան, Հայերէն անձնանունների Բառարան, Դ., 338) համադր մը Աստուածատուր անունին:

Այսպէս կոչուած է նաեւ Ոստանցի երէց տաղասացը, ինչպէս կը տեսնուի իր ստորագրութենէն «Սիրով սիրելի Որդին» տաղին տուներու սկզբնաղբի տառերու մէջ, որոնք կը յօդեն «Սաղաղին է այս բանս»: Իր երէց ըլլալը կը վկայեն տաղերուն վերնաղբիները. «Ոստանցի Սաղաղայ երիցուն»:

Սաղաղայ սպրած եւ ծաղկած է ԺԵ. դարու երկրորդ եւ երրորդ քառորդին: Երուսաղէմի Թ. 1193, որ կը պարունակէ Սաղաղայի երկու տաղերը, գրուած է 1476ին: Այս տարին հաստատուն կուան մ'է մեզի տաղասացիս գործունէութիւնը այս թուականէն յառաջ ենթադրելու:

Դժբախտարար սակաւ են մեր տեղեկութիւնները իր կենսագրութեան մասին: Ծնած ըլլալու է իր 1425/85ին: Ստեփանոս գրիչ 1453ին օրինակած է, յայտնի չէ ո՞ւր, Աւետարան մը, Սաղաղայի համար. այս Սաղաղայի կինն է Արուս խաթուն եւ որդիք՝ Սաղաղա եւ Յովհաննէս, եւ դստերք Հայ խաթուն եւ Հալիմ խաթուն (Լաւրյեանց, Յուլյակ Վասպուրականի, էջ 419): Չեմ կրնար հաստատել թէ հոս տաղասաց Սաղաղայի մասին է խօսքը: Յամենայն դէպս իրեն կը հայի հետեւեալ յիշատակարանը. Գրեգոր գրիչ Սուլթան Մէլիք տիկնոջ համար կը գրէ Աւետարան մը Աղթամար, զոր ստացողը կը նուիրէ Ոստանի Ս. Ստեփանոս Նախապետի եկեղեցւոյն. այս անթիւ յիշել կը խնդրուի «գլխաւորական եւ զընտրեալ քահանայքն Ոստան քաղաքին, զսպասաւորք սուրբ Ստեփանոս Նախապետին՝ զմեծ փրկիչսօփայքն (երգեցողները) զՍտեփանոս Սաղաղայն եւ զորդի նորին զԱտոմ, զՍտեփանոս Համիթեանց եւ զԱտոմ որդի նորին, զՍտեփանոս եւ զՄարտիրոս, զԱւետիս եւ զԱտոմ եւ զԹաթէոս, որ բազում աշխատութեամբ սպասաւորեն սուրբ եկեղեցւոյս»: Այս ձեռագիրը 1525ին գերի կ'իյնայ Էդիսնէզ բռնաւորին ձեռքը եւ կը փրկանաւորէ «ուսթայ Ատոմ» եւ միւսանդամ կը նուիրէ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ: Այս տարւոյն եկեղեցւոյն քահանաներն են. տէր Ատոմ Համիթեանց, եւ միւս տէր Ատոմն (Սաղաղեանց), Կարապետ եւ այլք (Լաւրյեանց, անդ, էջ 415—417):

Այստեղ ուշադրութեան արժանի է, որ Սաղաղայ երէց փրկիչսօփայ երկանուն կը ներկայացուի Ստեփանոս-Սաղաղայ. եւ որդին է Ատոմ. կը յիշուին նաեւ Ստեփանոս Համիթեանց եւ նորին որդի Ատոմ: Այս վերջինը կը յիշուի 1525ին տակաւին կենդանի. նոյնպէս «միւս տէր Ատոմ», որ հաւանորէն Սաղաղայի որդին է: Ասոնք առ նուազն 75 տարեկան հասակի մէջ ըլլալու էին, ուստի ծնած 1450ին մտաւորապէս: Կրնանք ասկէ հետեւեալ, թէ 1452ին Սաղաղայ երէց ըլլալու էր իր 25ամեայ մը: Ան մնաց մինչեւ իր մահը Ոստան, իրրեւ պաշտօնեայ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ, ունենալով իրեն յաջորդ իր որդին Ատոմ երէց:

Սաղաղայի զրական աշխատանքներէն ծանօթ են մեզի Մեղեղի մը եւ Տաղ մը:

1. ՄԵՂԵՂԻ ԾՆՆՎԱՆ
 - Մեղեղիս այս է յորդայ. Որ սա ելեալ է յոստանայ. Երգող սորա տէր Սաղաղայ, Ծնորիաց երէց եւ Բահանայ:
- Հրաշալի խորհուրդ այսօր մեզ երեւի,
- Ստեղծողն առ ստեղծուածըն խոնարհի.
- Աստուած մարդ, մարդ եւ Աստուած նոր խառնի.
- Աւետիս որդւոց մարդկան, մեզ պարգեւի:
- Երեւանի Թ. 519 ունի միայն այս չորս տողերը խաղաղութեամբ: Հ. Բ. Սարգիսեան երկերցս կը նշանակէ իրրեւ վերջին տող՝
- Դասք հրեշտակաց եւ մարդկային զՏէրն օրհնէին:

Այս չի համապատասխաներ առաջին չորս տողերու չափին: Հաւանորէն յորդորակ տաղի մը վերջաւորութիւնն ըլլալու է յառաջ բերուածը:

Սորազիրը Երեւանի Թ. 519 ունի. «Մեղեղի յաւրպայ ի յոստանցի Սաղաղայ իրրեցու: Վենետիկի Թ. 304, թղ. 47ա. «Ծննդեան մեղեղի ի յոստանցի Սաղաղայ երիցու»: Կաֆան Երուսաղէմի Թ. 1193 ունի.

Այս մեղեղոյս կ'ասեն յորդայ. Սայ ելեալ է յոստանայ...

Չեռաղբը. Երուսաղէմ, Յուլյակ Սաղաղայեանի, Թ. 1193, թղ. 93բ (1476): Վենետիկ, Թ. 304, թղ. 47ա եւ 240բ (յամէ 1846, Յուլյ., էջ 1142 եւ 1155): Երեւան, Պետ. Թանգ. 519 (1521): Չմմառ, Անտոնեանց Թ. 100, թղ. 192բ (անանուն):

Ի մասին «յորդայ»ի կը գրէ Հ. Աճառեան. «Ինձ թուում է թէ եղանակի անուն է, իրր թրք. yorğa «արագ գնացք ձիու» (Հայոց անձնանունների Բառարան, Դ., էջ 338):

2. ՏԱՂ ԾՆՆՎԱՆ ՈՍԵՆՆԵՐ ԵՐԻՑՈՒ

- Սիրով սիրելի Որդին իջեալ յերկիր ի ստորին. ի կուսէն զզեցաւ մարմին, ծընաւ ի Բեղղաճէմին:
- 5 Ահեղ սքանչելիք լինին. մոզքն յԱրեւելից եկին, առաջնորդէր լոյս աստղին, եկեալ տեսին զճնուող կուսին:
- Դողալով յայրըն մըտին,
- 10 մանուկ խանձարօք տեսին, Աստուած խաչեալ ի փայտին, 'ւ արքայ նըստեալ յաթոսին:
- Ահա որ տեսին 'ւ ելին, նըստեալ խորհուրդ անէին. եւ դարձեալ կըրկին մըտին, ճըշմարիտ հաւատացին:
- Ղալամ եւ քարտէս առին, զինչ որ տեսին զայն զըրեցին. զընծայս Աստուծոյ տըրին,
- 20 'ւ աշխարհն իւրեանց զընացին:

ԽՈՐԱԳԻՐ. Թ. 1193. Սաղաղայ երիցու յոստանայ տաղ: Անտ. Ի յոստանցի երիցու: Բերլ. Տաղ Ծննդեան ի յոստանցի երիցու: Տուներու սկզբնատառերը կը կապեն. ՍԱԳԱՂԱՅ ԵՆ ՍԱՂԱՂԱՅ: 6 Ա մոզքն. Ի մոզք: 12—13 Ի չուսի 'ւ: 16 Ի հաւատացին: 20 Ի չուսի 'ւ:

Իսկ հովիւքն որ անդ էին,
 ծընծայս եւ փողոս հընչեցին
 Աստուծոյ փառքս տային,
 հաշտութիւն քարոզէին:
 25 Նըստեալ հայր Յովսէփ յայրին,
 զարհուրեալ հրաշիւք Կուսին,
 ըզՍողովմէ բերեալ նըմին,
 զմայրն Եւայ ետես յայրին:
 30 Եկայք տեսէք հրաշագան,
 ստեղծողն Աղամայ նըման,
 եկեալ Աղամայ փոխան
 մաքառի ընդ սատանայն:
 Ահա աւուրք ութ անցան,
 թլփատել եկ Չաքարիայն.
 35 ըզանունն Յիսուս եղին,
 փըրկիչ եղեւ Աղամայն:
 Յորժամ քառասունքն եղան,
 Կուսին առեալ ըզտըղայն,
 տաճարին եկն յանդիման,
 40 զոր եւ դրունք ինքնին բացան:
 Սիմէոն կապեալ ծերն այն,
 ի գիրկս առեալ ըզտըղայն,
 Տէր արձակեա՛ ըզճառայն,
 ստեղծողն օրհնեալ յախտեան:
 45 Բանին հաւատաց ծերըն այն,
 Աստուած դաւանեաց ըզտըղայն,
 քաղաքըն զըզըրդեցան,
 Չահիւք ընդ առաջ ելան:
 Առեալ Յովսէփայ զընծայն,
 Կուսին ծառայէր Աննայն,
 50 եւ փութով ի յետ դարձան,
 յեզիստոս փախըստական:
 Նշան հրաշից անդ եղան,
 ձեռագործն յառիժ նըման,
 յորժամ որ տեսին զարքայն,
 55 անկեալ եւ խորտակեցան:
 Սուրբ Կոյս խորան սըրբութեան,
 որ ծընար զՔրիստոս մեսիայն,
 լեր բարեխօս անխափան,
 60 պահել ըզմեզ անսասան:

21 Ա անտ:
 22 Ա ճընծայս: Ա փող:
 22/23 ընդ մէջ Ի կր կրկնէ 18րորդ տողը:
 25 Ի հայրն:
 27 Ի սողովմ:
 30, 45 Ա ստեղծուողն:
 39 Ի եկին:
 43 Ի տէրն: ԱԻ արձակեաց:
 49 Ի ըզտըղայն:
 54 Ի ձեռագործքն յառած ն.:
 55 Ի նոր արքայն:
 57—60 Ի չուսի:

Չեռագիրք. Երուսաղէմ, Թ. 1193, Թղ. 82բ (1476): Չմամ, Անտոնեանց Թ. 100, Թղ. 189ա—190բ (ԺՉ.): Բերլին, Թ. 37, 177ա—178բ (1703): Վենետիկ, Գանձարան Ա. (°), էջ 138:

Հրատարակուած՝ Տեւկանց, Հայերգ, էջ 4—6:

Մենք բնագիր առած ենք Անտոնեանց Թ. 100 եւ համեմատած Տեւկանցի օրինակին հետ:

Սաղազայ երէց հետեւած է հոս Գիրք մանկութեան Քրիստոսի անվաւերականին (հմմտ. Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ 1898, էջ 41—42, 49—50, 60—65):

3. ՊՈՒՆՅԻ ՍԱԳԱՂԻ ԱՍՏՅԱԼ

Երեւանի Մատենադարանի Թ. 5306 ձեռագրին մէջ գտնուած է Ֆրիլի «ի վերայ եղբայրասպանին» տաղի («Օրհնեալ անուն արարողին» սկզբնաւորութեամբ) մէկ փոփոխակը, որուն առաջին տունը անընթեռնելի է: Վերնագիր կը կրէ «Պոռեցի Սաղազի ասացեալ»: Այս փոփոխակը հրատարակուած է 1936ին Երեւանի «Գրական թերթի» մէջ (հմմտ. Ֆրիլ. բանաստեղծութիւններ, Երեւան 1941, էջ 262, ծան. 36): Ինձ անմատչելի է այդ հրատարակութիւնը. անձանօթ է այլուստ նաեւ Պոռեցի Սատաղայ: Նոյն տաղին երկրորդ փոփոխակ մ'ալ ունինք Աշըղ Քոչակ Վանեցուց անունով եւ «Ա՛յ սիրելիք, ականջ դըրէք...» սկզբնաւորութեամբ, զոր գտած է Տիրայր արքեպիսկոպոս Վենետիկի Թ. 1823 ձեռագրին մէջ եւ հրատարակած Ֆրիլ-Դիւան, էջ 551—554: Թէ այս երկու փոփոխակները իրարու հետ ի՞նչ համեմատութիւն ունին, կարող չեմ ըսել:

Չեմ կարծեր թէ Պոռեցի Սաղազայ որեւէ աղերս ունենայ Ոստանցի Սաղազայի հետ:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԻՐԱՆԵԱՆ ՏԱՐՐՆԵՐ ՀԱՅ ՓՈՂՈՎԱՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՄԷՋ*

Թէ Հայ Ժողովրդական հաւատքին մէջ բազմաթիւ իրանեան տարրեր կան՝ վերահասու եղած ենք շնորհիւ այն աշխատութիւններու, զորոնք կատարած են զանազան հետազոտողներ: Արեղեան, Անանիկեան, Էմին, Wilhelm¹ — քանի մը անուն միայն յիշած ըլլալու համար — ապացուցած են թէ Հայ Ժողովրդական հայեացքներու եւ սովորութիւններու մէջ շատ մը մնաւորներ կան իրանեան դիցարանութեան: Ուրիշ իրանեան տարրեր ալ տակաւին մերկացումի կը սպասեն: Յաջորդիւ իրանահայ հեթանոսութեան շրջանէն այդ մնացորդներու քանի մը հատը պիտի ներկայացնենք:

1. ԳՐՈՂ — ՍՐՈՇ

Հայ Ժողովրդական հաւատքի մէջ ունեցած իր երբեմնի նշանակութեան պատճառով՝ Գրողը այն դիցարանական դէմքերէն մին է, որոնք հայագէտներու բաւական զխացաւ առթելէ վերջն ալ ցայսօր կը մնան խնդրական թէ ի՞նչ ծագումէ են: Տեսնենք նախ թէ Չերագ ի՞նչ կը գրէ ասոր մասին:

«Գրող՝ հայերէն կը նշանակէ տանող՝ կամ գրադիր: Իրբեւ տանող (կրող)՝ կրնար նոյնացուիլ յոյն դիցարանութեան Քարոնի եւ նոյն իսկ Աֆեռոնի հետ, որոնք կ'օգնէին ննջեցեալներու յուղարկաւորութեան: Իրբեւ գրող՝ կը համապատասխանէ Հերմէսի կամ Եգիպտացոց Թոթին: Այս երկրորդ ստուգարանութիւնը աւելի ընդունելի կը թուի, անով որ Հայ Ժողովուրդը՝ քրիստոնեայ դառնալէ վերջն ալ՝ պահած է ա՛յն էականութիւն հաւատքը, որոնք մարդկային գործերը գրի կ'անցնեն: Ստուգիւ ալ ան կը հաւատայ թէ ամէն մարդ իր աջ ուսին վրայ հրեշտակ մ'ունի, որ իր բարի գործերը խորհրդաւոր գրքի մը մէջ կը գրէ եւ կու լայ, եթէ իր

* Յօդուածագիրս Dr. J. Hambroer, նուիրուած է համեմատական ազգագրութեան: Ուսած է ի քիւրազմագան լեզուներու, նաեւ հայերէն: Յօդուածս գրած է Ռուսմաքեթիս համար. կը ներկայացնենք գերմաներէն բնագրին հայերէն քարգմտութիւնը:

¹ Մ. Արեղեան, Der armenische Volksglaube, Leipzig 1899. — Անանիկեան, ի Encyklopaedia of Religion and Ethics, t. I, Armenia (Zoroastrian). Izaljedovarija i Stadi N. O. — Էմին, Moskva 1896, 1—109. — E. Wilhelm, Analogies in Iranian and Armenian Folklore in Spiegel Memorial Volume, Bombay 1908, 65—83.

² Անշուշտ կրող արտասանութեամբ: Թրգմ.:

պաշտպանեալը մեղանչէ եւ թէ ձախ ուսին վրայ կը կրէ շար հրեշտակ մը, որ իր յոռի գործերը գրքի մը մէջ գրի կ'անցնէ եւ որ կը խնդայ, երբ իր պաշտպանեալը մեղք մը կը գործէ: Այս գրքերը կը համեմատուին վերջին դատաստանին օրը եւ անհատը դրախ կամ դժոխք (բառ՝ պարսիկ ծագումով) կը զրկուի՝ եթէ իր բարի կամ չար գործերը, ոսկիէ կշիռքի մը վրայ կշռուելէ վերջ՝ ամէնէն ծանրը ըլլան:

«Գրողը՝ Հայերու համար աստուածութիւն մըն է աստուածներու սուրհանդակի մը պէս շարժուն. տգեղ, չար: Ատկէ՛ ահա սա աստութիւնները. Գրողը տանի գրեզ. Գրողին բերանը երթաս: Անոնք (Հայերը) Գրողին կը վերադրեն նաեւ ճարտարութիւն, խորամանկութիւն, արթնութիւն — յատկութիւններ, որոնք Հերմէսի կը վերագրուէին Արկադիացիներէն: Ահա թէ ինչո՞ւ անոնք անձի մը, որուն ճարտարութեան վրայ կը հիանան՝ կ'ըսեն. Ի՛նչ Գրող ես դու»²:

Ասոնք են Չերագի յառաջընթացութիւնները, որոնք յունական Քարոնին, Աքերոնին եւ Հերմէսին, ինչպէս նաեւ եգիպտական Թոթին միջեւ տատանելով՝ այս դիցական դէմքին՝ Գրողին էական, սկզբնական գործունէութիւնը լոկ կը շօշափեն իրբեւ հոգետար, իրբեւ էակ մը՝ որ մեռելներու հոգիները կ'անոնէ եւ դատաստանի կ'առաջնորդէ:

Ինչպէս կ'երեւայ՝ Չերագի խօսքերը, իրենց էական գծերով, Էմինէն առնուած են, որ Գրողը յիշեալ հեթանոս աստուածներու եւ հին Հայ, միայն Ազաթանգեղոսէն յիշուած Տիւր (ասորերէն Տիր, եգիպտ. Թոթ, փիւնիկ. Թաուա) անունով աստուածութեան մը հետ աղերսի մէջ կը գնէ: Այս պարագային հին Հայոց Տիւրը պիտի համապատասխանէր Հերմէսին կամ Մերկիւրիոսին եւ Եգիպտացոց Թոթին հետ ալ մերձաւոր կապեր պիտի ունենար³:

Ահա Ազաթանգեղոսի տեղեկութիւնը. «...Ապա ինքն իսկ թագաւորն (Տրդատ) խաղայր զնայր ամենայն զօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքէ՛ կրթալ յԱրտաշատ

² Մ. Չերագ, Notes sur la Mythologie arménienne ի Transactions of the ninth Internat. Congress of Orientalist, vol. II, 338. Նոյնը՝ L'Orient inédit. Legendes et Traductions arméniennes, grecques et turques. Պարիս 1912, էջ 258:
³ Էմին, անդ՝ զլ. 24:

քաղաք, աւերել անդ զբազինսն Անահտական դիցն, եւ որ յերագամոյն տեղիսն անուանեալ կայր: Նախ դիպեալ ի ճանապարհի երագացոց երագահան պաշտաման Տրի դից, դպրի գիտութեան քրմաց, անուանեալ Դիւան գրչի Որմգրի, ուսման ճարտարութեան մեհեան. նախ ի նա ձեռն արկեալ՝ քակեալ այրեալ քանդեցին⁴: Տիւրը հոս Որմգրի գրչի կոչուելուն՝ Էմին զայն Գրողին քով կը գետեղէ: Ահա մեր ըսելիքը այս ծանօթ հայագէտին.

Ազաթանգեղոսի հին Հայոց Տիւրի մասին գրած այս չափազանց հակիրճ տեղիքէն — Տիւր-Թոթ — անունի նմանութեանէն զատ՝ ուրիշ ոչ մէկ բան կարելի է եզրակացնել. ասկէ բնաւ յայտնի չ'ըլլար թէ Տիւրը հոգետար կամ հոգեդատ է: Էմինի լոկ — Տիւր-Թոթ — անունի նմանութեան վրայ յեցած եզրակացութիւնը թէ Տիւր-Գրող նոյն են՝ երեւակայութիւն է: Ընդհակառակն Թոթի եւ Գրողի միջեւ հասարակաց դիմ մը կայ, քանի որ առաջինը՝ Եգիպտացոց մահադատի ատեն Հորոսի եւ Անուբիոսի քով նստած՝ դատաստանի արդիւնքը տախտակի մը վրայ կը նշանակէ⁵, մինչ ուրիշ եգիպտական աղբիւրի մը համեմատ՝ մահադատի ատեն իրբեւ դատախազ եւ վարձատրող կը ներկայանայ⁶: Նոյնպիսի գործեր, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք, Գրողի կը վերագրուին: Գիտականօրէն թոյլատրելի չէ սակայն Էմինի քմահաճ լրացումը, որ հին Հայ Տիւրի մէջ — ի նմանութեանէ Թոթի — հոգետար մ'ալ տեսնել կ'ուզէ: Տիւրի համար այդպիսի պաշտօն մը չի յիշատակեր Ազաթանգեղոս: Տիւր չէր, ուրեմն, ո՛չ հոգետար եւ ոչ ալ հոգեդատ:

Տիւր՝ Ազաթանգեղոսէն գրիչ Որմգրի կ'անուանուի, որուն համար Էմին զինքը Գրողին հետ կը նոյնացնէ: Իրբեւ գրիչ աստուածոց՝ Տիւր անշուշտ ունի ծանօթութիւն աստուածային իմաստութեան, որ զինքը ասակ կ'ընէ իրբեւ գիտութիւններու եւ արուեստներու ուսուցիչ երեւան զալու: Սակայն այս գրիչը՝ մարդկային գործերը նշանակող Գրողի հետ ի՞նչ անշուշտութիւն ունի: Անշուշտ ո՛չ աւելի՛ քան ինչ որ ունի պետութեան մը նախարարը՝ զիւրի գրողի մը

⁴ Ազաթանգեղոս, Տիգրիս 1909, էջ 404:
⁵ Lange ի գիրս Bertholet-Lehmann, Lehrbuch der Religionsgeschichte, I, Tübingen 1925, էջ 475:
⁶ Junkers ի Settimana Internazionale di Et-nologia, IV. Sessione. Paris 1926, էջ 281, 296: